

In Dienst van de Mens?

Representatie in de Kantoorarchitectuur van de Hoogovens
in de Wederopbouw

AR2A011 - Architectural History Thesis
Dexter Scholten - 5229065

In Dienst van de Mens?

Representatie in de kantoorarchitectuur van de Hoogovens in de Wederopbouw.

Student	Dexter Scholten
Studentnummer	5229065
Begeleidend Docent	Jean-Paul Baeten
Vakcode & Naam	AR2A011 - Architectural History Thesis
Opleiding	MSc, Architecture, Urbanism and Building Sciences
Onderwijsinstelling	Faculteit Bouwkunde Technische Universiteit Delft
	9 april 2025

In Dienst van de Mens?

Representatie in de kantoorarchitectuur van de Hoogovens in de Wederopbouw.

AR2A011 - Architectural History Thesis

MSc, Architecture, Urbanism and Building Sciences

D. Scholten

BK5229065

Abstract

Dit onderzoek richt zich op de representatie van het bedrijf en vooral de werknemer in de kantoorarchitectuur van de wederopbouwperiode in Nederland, met het hoofdkantoor van de Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken (KNHS) als casestudy. In de wederopbouw werd deze architectuur gekenmerkt als 'representatieve werkpaleizen'. Het hoofdkantoor van de Hoogovens valt hier ook onder. Het onderzoek verdiept zich in de verschillende prijsvraag ontwerpen voor het hoofdkantoor en het uiteindelijke ontwerp van W.M. Dudok. Door middel van symboliek, ruimtelijke opzet en materiaal wist Dudok een gebouw te ontwerpen dat ruimte bood voor de werknemer. Het onderzoek toont aan hoe kantoorarchitectuur in deze periode niet alleen het bedrijfsimago, maar ook sociale en ideologische visies op arbeid en representatie weerspiegelde.

Sleutelwoorden

Wederopbouw, Kantoorarchitectuur, Representatie, Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken, W.M. Dudok.

Inhoud

Introductie	5 - 6
De Prijsvraag voor het Hoogovens-Hoofdkantoor	7 - 15
Introductie	
J.J.P. Oud en zijn ontwerp	8
D. Roosenburg en zijn ontwerp	9
H.T. Zwiers en zijn ontwerp	11
A.H. Van Rood en zijn ontwerp	12
W.M. Dudok en zijn ontwerp	13
Conclusie	15
Representatie in het Ontwerp Dudok	16 - 20
Introductie	
De poort van het hoofdkantoor	17
Samenkomst tussen hersen- en handarbeid	18
Interieur en Comfort	19
Conclusie	21
Discussie	22
Bibliografie	23 - 26
Primaire Bronnen	23
Secundaire Bronnen	24
Afbeeldingen	25

Introductie

In de duinen van Wijk aan Zee zijn de vervallen bunkers van de Tweede Wereldoorlog zichtbaar, terwijl anderzijds de rookpluimen van de mega-industrie van *TATA Steel* te zien zijn. Fietsend vanuit de duinen door een industrieterrein, verscholen achter beplanting, onthult zich de vijf verdiepingen hoge poort die het hoofdkantoor van de grootste staalindustrie van Nederland, *TATA Steel* (voormalig *Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken*) aankondigt, ontworpen door de eens wereldberoemde Nederlandse architect *W.M. Dudok*. Het gebouw, ontworpen in 1949 na het uitschrijven van een prijsvraag, bevindt zich tussen een van de tweehonderd erkende monumenten van de wederopbouw¹. Een optimistische naoorlogse tijd waarin hard werken voor lage lonen, door een nationale cohesie die heerste, werd getolereerd en bijdroeg aan de heropbouw van Nederland². Door de grootschalige vernietiging van gebouwen en infrastructuur was er ruimte voor nieuwe ideeën in de architectuur en stedenbouw en de hiervoor gevierde internationale stijl werd grotendeels achterwege gelaten. Deze periode kan echter niet gekenmerkt worden door een nieuwe specifieke stroming, maar veel gebouwen werden vooral pragmatisch opgesteld³. De monumentale poort van het zakelijk ogend gebouw kadert beeldend de rookpluimen en de chaos van de achterliggende industrie in (Afb. 1).

1. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (z.d.). *Wederopbouwmonumenten*. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.*

2. Bosma, K., & Wagenaar, C. (1995). *Een geruisloze doorbraak: De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*. pp. 6-16.

3. Hoogstraten, D. van, & Vries, B. de. (2013). *Monumenten van de wederopbouw Nederland 1940–1965: Opbouw en optimisme*. p. 21.

* Volledige referenties zijn te vinden in de bibliografie.

Afbeelding 1. Wal, A.J. van der (2002-06). *Overzicht voorzijde poort in het hoofdgebouw* [Foto].

Het kantoorgebouw is een significante representatie van een bedrijf, het toont de normen en waarden aan de buitenwereld en ook aan zijn eigen werknemers. Invloedrijke bedrijven en industrieën huurden dan ook gerenommeerde architecten in om ontwerpen te maken voor (hoofd)kantoren. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright, die de kantoorarchitectuur in Amerika

4. Staal, G. (1987). *Bouwheer & meester. De architectuur van kantoorgebouwen*. p. 42.

5. Van Meijel, L. (2013) *kantoorgebouwen in Nederland 1945-2015: cultuurhistorische en typologische quickscan*. p. 13.

wist te innoveren, als toonbeeld van het bedrijf en tegelijkertijd met innovaties voor de gebruikers van het gebouw. Volgens G. Staal⁴ werd de *Larkin Building* (1903), van de *Larkin Company*, een archetype dat de kantoorarchitectuur op het wereldtoneel deed veranderen. In Nederland, was er kort voor de oorlog een ontwikkeling gaande in de kantoorarchitectuur. Er werd in de ontwerpen voor de kantoren naar een representatief beeld van het bedrijf gezocht met monumentaliteit als uitgangspunt, hierin werd ook teruggegrepen op traditionele Nederlandse architectuur. Na de oorlog, in de wederopbouw, werd dit grotendeels de norm en deze periode in de kantoorarchitectuur wordt dan ook gekenmerkt als een tijd van 'representatieve werkpaleizen'⁵. Het Hoogovens hoofdkantoor is hier ook een onderdeel van, monumentaal opgezet met een representatie voor het bedrijf. In deze periode werd, zoals hiervoor benoemd, het bedrijf dan wel sterk door de architectuur gerepresenteerd, maar *hoe* werd de werknemer gerepresenteerd? Er zal nader worden gekeken naar deze representatie en de rol van de werknemer. Dit onderzoek richt zich op de vraag *hoe* de architectuur van kantoorgebouwen in de wederopbouwperiode zowel het bedrijf als de werknemer representeerde, met het Hoogovens-hoofdkantoor als casestudy.

Voor het eerste gedeelte van het onderzoek is verdiepend gekeken naar de prijsvraag van het Hoogovens-hoofdkantoor. Hierin zijn alle deelnemende architecten behandeld waarin context wordt gegeven over de architect, zijn ontwerp en de ontvangst ervan. Dit is gedaan om een contextueel beeld te schetsen bij het uiteindelijk gewonnen ontwerp. Ondanks de bestaande literatuur over het Hoogovens Hoofdkantoor is er weinig diepgaand onderzoek naar de relatie tussen architectuur en de representatie van de werknemer en is er vooral beschrijvende literatuur beschikbaar. Tevens is de prijsvraag nauwelijks behandeld; de meeste informatie in de literatuur is te vinden in het blad *Forum* uit 1950⁶, waarin verder geen diepgaand onderzoek naar de prijsvraag is gedaan. Veel informatie over de prijsvraag voor dit onderzoek is gehaald uit het archief van Het Nieuwe Instituut⁷. Het tweede gedeelte van het onderzoek verdiept zich in het ontwerp van Dudok gericht op het thema *representatie*. Dit gedeelte behandelt de specifieke elementen van het gebouw en hoe deze elementen het bedrijf en vooral de werknemer representeren. Zoals hiervoor benoemd is dit gebouw vooral beschrijvend behandeld. Door middel van dit gebouw te analyseren aan de hand van representatie kan er nieuw licht op het gebouw worden geworpen. Ook draagt dit bij aan de literatuur over de representatie van de werknemer in deze periode. G. Staal⁴ behandelt bijvoorbeeld kort in zijn boek *Bouw Heer & Meester* de werknemer, maar doet dit vooral op een praktische manier. Al met al toont het hoofdkantoor een interessante ontwikkeling in de kantoorarchitectuur van de wederopbouwperiode.

6. Jager, J. de, & Someren, W. van. (1950). *Hoofdkantoor Hoogovens*. *Forum* 5(10), pp. 388–395.

7. [archief]. (1948-1951, 1958-1959, 1963). *Administratiegebouw Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken met uitbreidingen (Velsen), 1948-1951, 1958-1959, 1963*. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO.110280589).

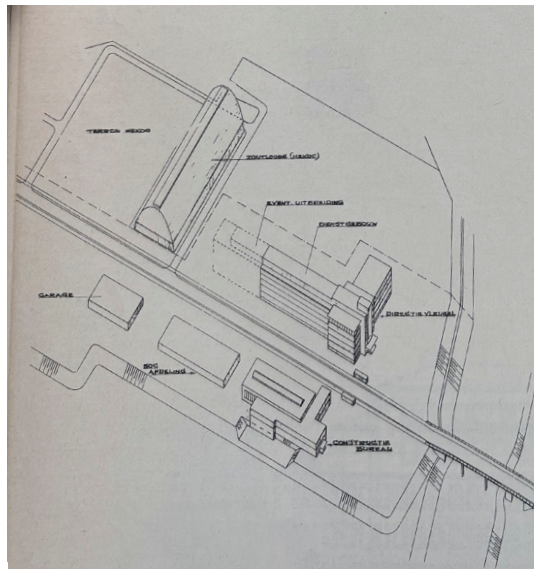
De prijsvraag voor het Hoogovens- hoofdkantoor

Na de Tweede Wereldoorlog werd Nederland herbouwd. De overheid investeerde, mede dankzij de Marshallhulp — een financieel steunpakket vanuit Amerika — in industrieën om Nederland weer economisch te versterken. Een deel hiervan werd geïnvesteerd in de Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken (KNHS), die het staal kon leveren voor de bouw⁸. Met deze investeringen bouwde de Hoogovens een nieuwe breedwalserij en kon het bedrijf een prijsvraag opstellen voor een nieuw centraal hoofdkantoor, vanwege de grote uitbreidingen die de fabriek doormaakte. Er werd bewust voor gekozen om dit hoofdkantoor op het bedrijventerrein te situeren, omdat dit vanuit een bedrijfstechnisch oogpunt gunstiger werd geacht dan plaatsing in een nieuw ontworpen park in Velsen-Noord⁹. Dit zorgde echter voor een beduidend kleine locatie bij de toegangsweg om het gebouw te plaatsen. De locatie en de toegangsweg die er dwars door heen liep, zorgden aldus voor een ingewikkeld ontwerp. De directie van Hoogovens had daarom in 1947 een prijsvraag opgesteld en vijf architecten uitgenodigd om een schetsontwerp te maken voor het bedrijf: W.M. Dudok, J.J.P. Oud, Ir D. Roosenburg, Prof. Ir H.T. Zwiers en Ir. A.H. Van Rood. Dit waren vrijwel allemaal gevestigde architecten op het Nederlandse architectuurtoneel. De directie had dus voor ogen om een gebouw van status neer te zetten.

8. Bosma, K., & Wagenaar, C. (1995). *Een geruisloze doorbraak: De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*. p. 352-354.

9. Jager, J. de, & Someren, W. van. (1950). *Hoofdkantoor Hoogovens*. Forum 5(10), p. 388-395.

Afbeelding 2. Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken. (ca. 1947). [Schema, laten maken door de directie voor de prijsvraag]. Forum, 5(10). p. 388.

Voor het schetsontwerp had de directie een voorlopig schema laten maken om de ideeën over het gebouw te verhelderen (Afb. 2). Hier is in het oosten (rechtsonderin) de brug naar het terrein zichtbaar en westwaarts (linksboven) de imponerende zoutloods van Mekog, die het terrein afkaderde. Voor de bouw van het pand was het veld grotendeels leeg, met enkele woningen aan de onderzijde. Op het terrein moesten volgens het schema een aantal gebouwen gesitueerd worden die de volgende afdelingen onderbracht:

1. De directie van de Hoogovens;
2. De Commerciële afdeling, de Expeditie en het Verkoopkantoor;
3. De Sociale afdeling en Medische Dienst;
4. Een Administratie, de Inkoop-afdeling en de Magazijnadministratie;
5. Enige kleinere afdelingen zoals Huishoudelijke Dienst, Propaganda-afdeling, Veiligheidsdienst;
6. Een koffiekamer.

Voor de start van de bouw van het nieuwe hoofdkantoor moest rekening worden gehouden met de woningen die nog op het terrein stonden en later zouden worden verwijderd. Tevens was het belangrijk dat het ontwerp in verschillende stadia gebouwd kon worden, het dienstgebouw zou als eerste hiervan worden uitgevoerd.

J. J. P. Oud en zijn ontwerp

J.J.P. Oud (1890 - 1963) had vóór het deelnemen aan de prijsvraag al een uitgebreid repertoire achter zich. Hij was een belangrijke naam in de stroming van *De Stijl* en werd hiervoor internationaal geprezen¹⁰. Net voor de oorlog, na een lange tijd van depressie, pakte Oud terug op een meer traditionele Nederlandse stijl, iets wat hij eerder juist had afgewezen. In deze 'nieuwe' stijl ontwierp hij in 1938 een controversieel hoofdkantoorgebouw voor de Betaafse Import Maatschappij (BIM) (afb. 3). Dit was Ouds eerste uitgevoerde ontwerp voor een kantoorgebouw; daarvoor had hij zich vooral beziggehouden met woningbouw en kleinschalige architectuur in *De Stijl*. Het BIM-kantoor had onder andere ornamenten en symmetrie, wat internationaal werd beschouwd als verraad aan de *Internationale Stijl*. In Nederland werd zijn werk echter geprezen, onder andere door Dudok¹¹. Bij de selectie van de architecten voor het Hoogovens-hoofdkantoor was het BIM-gebouw waarschijnlijk in de smaak gevallen bij de directie. Dit is ook enigszins zichtbaar in het voorlopige schema (afb. 2). Waarin de entree op een vergelijkbare manier is ontworpen, met twee zijvleugels.

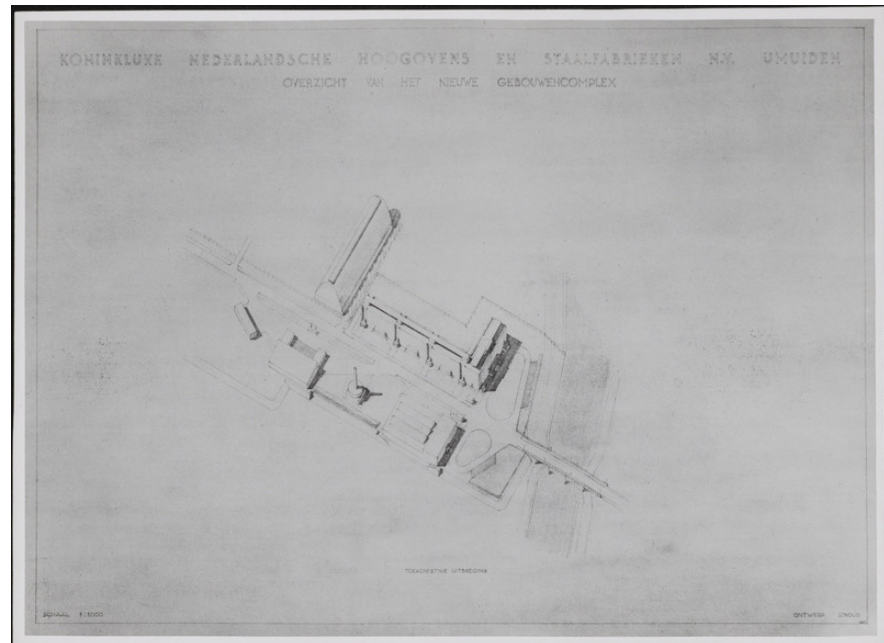
10. Taverne, E. et al (2001). *J.J.P. Oud: poëtisch functionalist, 1890-1963: compleet werk*.

11. Voerman, L. & Baan, I. (2019). *Wonderlijkheden: Willem Marinus Dudok: netwerken & inspiratiebronnen*. p. 135.

Afbeelding 3. n.b. (ca. 1950). Voormalig hoofdkantoor van de Betaafse Import Maatschappij [Foto]. Monumentenzorg Den Haag.

Afbeelding 4. Oud, J.J.P. (1947-1948). *Prijsvraagontwerp Kantoor Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken (IJmuiden)* [Schetsontwerp]. Het Nieuwe Instituut.

12. Oud, J.J.P. (1948). [Toelichting van Oud over zijn voorlopig ontwerp] [Document]. Het Nieuwe Instituut.

Oud hield zich bij zijn ontwerp voor het hoofdkantoor grotendeels aan het schema dat door de directie was voorgelegd (afb. 4). Er is een duidelijke hiërarchie in het ontwerp: de voorzijde — met de bezoekersentree en de huisvesting van de directie — is massaal opgezet, terwijl de achterliggende vleugel repetitief is ontworpen en de zijgebouwtjes eenvoudig zijn gehouden. In het interieur van het hoofdgebouw zijn de werkruimtes aan weerszijden van de gang geplaatst, een functionele manier van ordenen, zoals ook in het BIM-gebouw werd toegepast. Oud beschrijft vooral in de uitleg van het ontwerp aan de directie hoe de arbeider het gebouw betreedt en hij streeft in zijn ontwerp naar een duidelijke toegang¹².

13. Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken. (15 mei 1948). *Ontwerp Hoofdkantoor* [Brief]. Het Nieuwe Instituut.

Het ontwerp beviel de directie en haar adviseurs matig. In de brief met de uitslag van de prijsvraag stelt de directie: "Het plan Oud geeft in schikking van de gebouwen geen nieuwe gedachte en volgt de conventionele gegevens."¹³ Ook werd opgemerkt dat er geen samenhangend geheel van het complex was gemaakt en dat het gebouw niet voldeed aan de eis om in fasen te worden gebouwd. Wel werd de "fraaie uitwerking van de oostgevel" van het beoogde directiegebouw gewaardeerd¹³. Oud, hoewel geprezen om zijn BIM-hoofdkantoor, schoot tekort in zijn ontwerp voor het KNHS-hoofdkantoor.

D. Roosenburg en zijn ontwerp

D. Roosenburg (1887-1962) was een bekende naam in de wereld van de bedrijfsarchitectuur. Zo ontwierp hij belangrijke gebouwen voor KLM en Philips en realiseerde hij verschillende ontwerpen voor de Rijkswaterstaat¹⁴. Een van zijn belangrijkste werken in de kantoorarchitectuur is het KLM-hoofdkantoor (afb. 5), dat rond dezelfde tijd werd gebouwd als het BIM-gebouw van Oud. Deze twee panden lijken dan ook beduidend op elkaar, mede doordat de directie

14. Hoogstraten, D. van. (2005). *Dirk Roosenburg, 1887-1962*. pp. 8-9.

15. Taverne, E. & Broekhuizen, D. (1995). *Het Shell-gebouw van J. J. P. Oud: ontwerp en receptie*. p. 15.

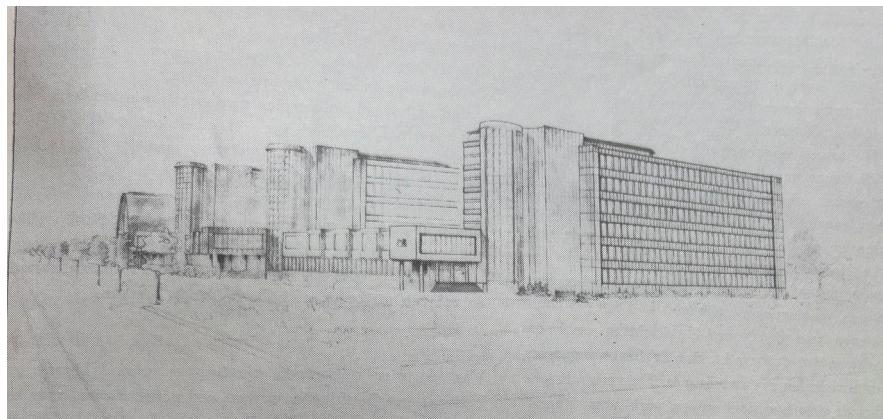
14. Hoogstraten, D. van. (2005). *Dirk Roosenburg, 1887-1962*. p. 146.

van het BIM-gebouw dit als voorbeeld had genomen¹⁵. Roosenburg was traditioneler in zijn architectuur en daardoor minder bekend in internationale kringen. Het gebouw werd enthousiast ontvangen en beschouwd als 'typisch Nederlands' wat in 1950 werd aanbevolen¹⁴.

Afbeelding 5. Valentijn, D. (2010/2011). [Voormalig KLM-Hoofdkantoor ontworpen door D. Roosenburg] [Foto]. Monumentenzorg Den Haag.

Afbeelding 6. Roosenburg, D. (ca. 1947). [Schetsontwerp Roosenburg voor het Hoogovens-hoofdkantoor] [Schetsontwerp]. Forum, 5(10).

Voor het Hoogovens-hoofdkantoor ontwierp Roosenburg drie hoge vleugels die met elkaar in verbinding stonden met lagere vleugels (afb. 6). Het gebouw moest ten noorden van de hoofdweg worden gesitueerd, waardoor de drie licht gedraaide vleugels in harmonie stonden met de achterliggende Mekog-zoutloods en tegelijkertijd de staalindustrie introduceerden. Roosenburg, die volgens zijn kleinzoon Rem Koolhaas context als een zeer belangrijk aspect van architectuur beschouwde¹⁶, hield hier dan ook rekening mee in zijn ontwerp. In zijn brief over het gebouw geeft hij een uitgebreide uitleg over de verschillende aspecten van het ontwerp en toont tevens zijn kennis over de bedrijfsarchitectuur¹⁷. Er zijn geen plattegronden van dit ontwerp beschikbaar, maar op basis van de perspectieftekeningen kan worden geconcludeerd dat de vleugels waarschijnlijk op een vergelijkbare wijze waren ingericht als in het ontwerp van Oud.

16. Hoogstraten, D. van. (2005). *Dirk Roosenburg, 1887-1962*. pp. 6-9.

17. Roosenburg, D. (1948). [Toelichting van Roosenburg over zijn voorlopig ontwerp] [Document]. Het Nieuwe Instituut.

18. Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken. (15 mei 1948). *Ontwerp Hoofdkantoor* [Brief]. Het Nieuwe Instituut.

19. n.b. (29 april 1948). [Rapport van adviseur over de ontwerpschetsen] [Rapport]. Het Nieuwe Instituut.

Het ontwerp van Roosenburg beviel de directie beter dan dat van Oud. Vooral de uiteindelijke vorm werd fraai geacht¹⁸. Echter, het ontwerp had fundamentele problemen: de waaivorm in harmonie met de zoutloods kon pas na een zeer lange tijd worden gerealiseerd, indien het ontwerp daadwerkelijk werd uitgevoerd, omdat het ook een enorm oppervlak besloeg. Sommige gedeelten van het gebouw werden 'lelijk' geacht en het oogde meer als een flat dan een kantoorgebouw¹⁹.

H. T. Zwiers en zijn ontwerp

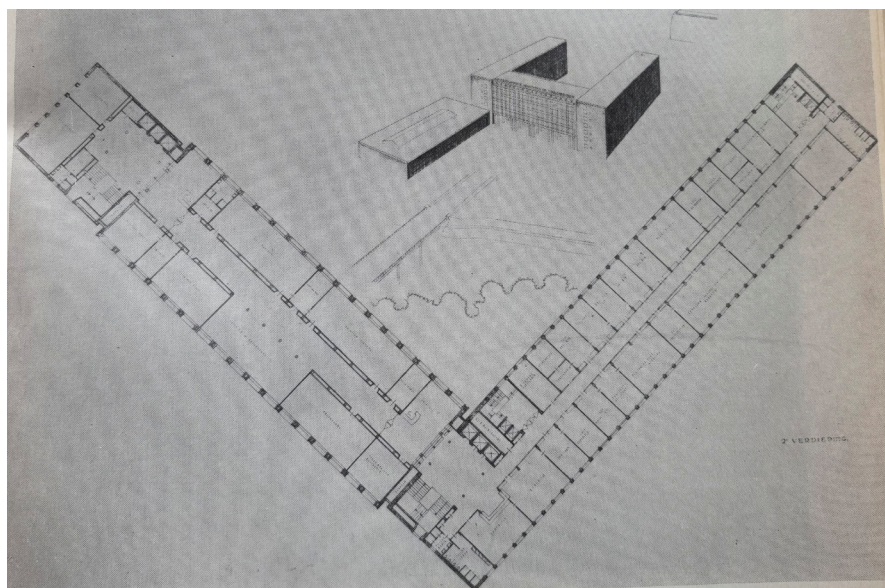
H.T. Zwiers (1900-1992) was in de tijd een minder gevestigde architect in vergelijking met Oud, Roosenburg en Dudok. Er is dan ook weinig bekend over zijn werkwijzen. Overigens had hij wel al enige ervaring met kantoorgebouwen, zo ontwierp hij in 1932 een hoofdkantoor van het *Provinciaal Elektriciteitsbedrijf Noord-Holland* (PEN) (afb. 7). In dit ontwerp werd er voorzichtig geëxperimenteerd met het nieuwe bouwen, zo gebruikte Zwiers een, niet voor de tijd gebruikelijke, betonnen constructie²⁰. Het gebouw heeft een vergelijkbare opzet als de bestaande ontwerpen van Roosenburg en Oud, met symmetrische assen en een statige entree.

20. Kentie-Partners architecten (z.d.). *Bloomingdale Bloemendaal*.

Afbeelding 7. n.b. (ca. 1960). *Hoofdkantoor Provinciaal Electriciteitsbedrijf van Noord-Holland, begin jaren 1960* [Foto]. Bloomingdale.

Afbeelding 8. Zwiers, H.T. (ca. 1947). [Schetsontwerp Zwiers voor het Hoogovens-hoofdkantoor] [Schetsontwerp]. Forum, 5(10).

Voor de prijsvraag van de Hoogovens stelde Zwiers het hoofdkantoor anders op dan Oud en Roosenburg. Hij plaatste het gebouw gedeeltelijk over de centrale toegangsweg, waardoor het ontwerp een imposant aanzicht kreeg. Voor de indeling werden de ruimtes, net zoals bij de eerdere ontwerpen, aan beide kanten van de gang gesitueerd. Zwiers gaf geen verdere schriftelijke uitleg over zijn ontwerp en stelde dat dit 'overbodig' was²¹.

21. Zwiers, H.T. (1948). [Toelichting van Zwiers over zijn voorlopig ontwerp] [Document]. Het Nieuwe Instituut.

Het ontwerp van Zwiers werd gewaardeerd vanwege de machtige indruk die het gebouw maakte, maar net als bij Roosenburg ontbraken er cruciale onderdelen. Zo zou in de eerste fase alleen de administratieve vleugel worden gebouwd, waardoor er slechts een gebouw parallel aan de hoofdweg zou staan, net zoals bij het ontwerp van Oud. Hierdoor zou de imponerende poort aan het begin ontbreken. Daarnaast miste het ontwerp volgens de adviseurs van de directie verfijning in de uitwerking²².

22. n.b. (29 april 1948). [Rapport van adviseur over de ontwerpschetsen] [Rapport]. Het Nieuwe Instituut.

A. H. Van Rood en zijn ontwerp

A.H. van Rood (1885-1947) was een van de eerste gespecialiseerde industriearchitecten in Nederland, en hij schreef hier graag over²³. In 1919 trad hij in dienst bij de Hoogovens en ontwierp hij, tot zijn overlijden, vele gebouwen op het bedrijventerrein. Zo ontwierp hij bijvoorbeeld de Mekog-zoutloods, die Roosenburg graag in zijn compositie verwerkte. Een van de belangrijkste werken in zijn oeuvre is het ontwerp voor een elektrische centrale in Velsen (afb. 9). Van Rood vond dat architectuur uitdrukking moest geven aan de functie, de aard en het belang van een bouwwerk²³.

23. Nieuwe Instituut Collectieplatform. (z.d.). *Rood, Albert Hendrick van*. Het Nieuwe Instituut.

Afbeelding 9. n.b. (z.d.). [Elektrische centrale in Velsen, ontworpen door A.H. van Rood] [Foto]. Het Nieuwe Instituut.

24. Rood, A.H. van (1948). [Toelichting van Van Rood over zijn voorlopig ontwerp] [Document]. Het Nieuwe Instituut.

Van Rood overleed kort na het maken van zijn schetsontwerp voor het Hoogovens-hoofdkantoor, waardoor er weinig informatie over zijn ontwerp beschikbaar is. Hij gaf wel enige uitleg over zijn gebouw, maar er zijn geen ontwerptekeningen bewaard gebleven. Uit zijn toelichting blijkt dat Van Rood, net als Oud, de afdelingen niet onderbracht in één gebouw, maar in meerdere kleinere gebouwen²⁴. Er kan worden aangenomen dat Van Rood zich grotendeels hield aan het voorlopige schema van de directie en daarbinnen experimenteerde met volumes en bouwwerken. Zo moesten er bijvoorbeeld een poortgebouw en een aanlegsteiger komen²⁴.

25. n.b. (29 april 1948). [Rapport van adviseur over de ontwerpschetsen] [Rapport]. Het Nieuwe Instituut.

Het ontwerp viel niet in de smaak bij de adviseurs van de directie. Veel ontwerpkeuzes werden als onlogisch en vreemd beschouwd: “[...] de poortoplossing is niet geheel logisch [...]”, “[...] de zeven balkons [...] hebben geen logische functie.” en “De ligging van de medische dienst is niet gelukkig.”²⁵.

W. M. Dudok en zijn ontwerp

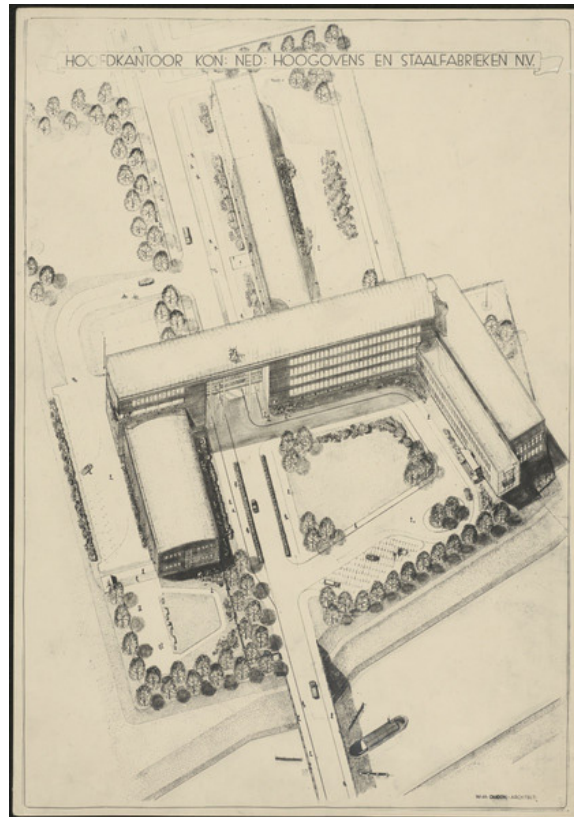
26. Bergeijk, H. van. (2001). *W.M. Dudok: componist van architectuur*. p. 7.

W.M. Dudok (1884-1974) is een interessant en bekend figuur in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Zijn stijl is moeilijk in een specifieke stroming te plaatsen; hij had een bepaalde vrijheid in zijn architectuur weten te vinden²⁶. De gemeente Hilversum gaf hem de ruimte om deze vrijheid te materialiseren, wat resulteerde in zijn bekendste werk: het Raadhuis van Hilversum (1931), het project dat hem internationale faam bracht. Zijn eerste grote kantoorgebouw was voor de HAV (Hollandse Algemene Verzekeringsbank) in Schiedam (afb. 10). Dit gebouw heeft, in vergelijking met het BIM- en KLM-gebouw van Oud en Roosenburg, een minder statisch uiterlijk en een speelsere vormtaal. Dudok bewonderde het BIM-gebouw daarentegen wel. Rond en na de oorlog ontwierp Dudok veel in de regio IJmuiden, die grotendeels verwoest was en door investeringen in de industrie een snelle groei doormaakte. Zijn activiteit in deze regio, waar de Hoogovens ook gevestigd was, moet de directie hebben gestimuleerd om hem uit te nodigen voor de prijsvraag.

Afbeelding 10. Sluiter, J. (z.d.). [HAV kantoorgebouw ontworpen door W.M. Dudok] [Foto].

Afbeelding 11. Schetsontwerp van Dudok voor het Hoogovens hoofdkantoor. Het Nieuwe Instituut (1947).

Voor het Hoogovens-hoofdkantoor ontwierp Dudok, net zoals Zwiers, een alles omvattend poortgebouw (afb. 11), echter was de poort van Dudok veel lichter opgezet door het gebruik van staal in plaats van het zwaar ogende beton van Zwiers. In de rest van het gebouw was ook, in tegen deel tot de andere ontwerpen, een staalskelet toegepast waardoor er een lichte uitstraling veroorloofd kon worden en een bepaalde representatie van het staalbedrijf. Het directiegebouw rechts en de tekenzaal links zorgde ook voor een aantrekkelijk voorplein. Dudok ontwierp het ook zo dat er veel uitbreid mogelijkheden waren, maar dat er direct aan het begin al een representatief gebouw kon zijn. In zijn uitleg over het gebouw kaart hij graag de architectonische kwaliteiten aan; “[...] in de directe omgeving van het Hoofdkantoor is toch een zekere verfijning nodig en een boeiende harmonie tussen bouwwerk en tuin”²⁷.

27. Dudok, W.M. (1948). [Document: Toelichting van Dudok over zijn voorlopig ontwerp]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO176M.80), Het Nieuwe Instituut.

28. Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken. (13 mei 1948). [Brief aan Dudok over de uitslag van de prijsvraag] [Brief]. Het Nieuwe Instituut.

29. Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken. (15 mei 1948). *Ontwerp Hoofdkantoor* [Brief]. Het Nieuwe Instituut.

Het ontwerp van Dudok werd goed ontvangen en won de prijsvraag. De directie benoemd in een brief aan Dudok; “[...] een waarlijk monumentaal hoofdgebouw, dat het karakter van ons bedrijf zal kunnen weergeven”²⁸ en in de algemene uitslag dat de directie vindt dat de algemene conceptie van ontwerp Dudok “zeer fraai” is²⁹. Vooral viel het gebruik van het staalskelet goed in de smaak. De directie benoemde alleen een aantal kleine aanpassingen die aan het ontwerp moesten veranderen, zoal dat het gebouw twintig meter naar het westen verplaatst moest worden om het voorplein een ruimere indruk te geven²⁸.

Dit hoofdstuk toont hoe verschillende architecten omgingen met het ontwerpen van een representatief en functioneel kantoorgebouw voor het hoofdkantoor van de Hoogovens. Er is zichtbaar dat monumentaliteit als uitgangspunt wordt genomen voor het uiterlijk van het gebouw. J.J.P. Oud, D. Roosenburg, H.T. Zwiers, A.H. Van Rood en W.M. Dudok presenteerden elk hun eigen visie over hoe zo een gebouw moest functioneren. Dudok zijn ontwerp werd als meest passend beschouwd, hij wist alle elementen onder te brengen in een algeheel kantoorgebouw. Het hoofdstuk illustreert niet alleen de verschillende ideeën over de kantoorarchitectuur, maar ook de bredere ontwikkelingen hierin rond de Tweede Wereldoorlog.

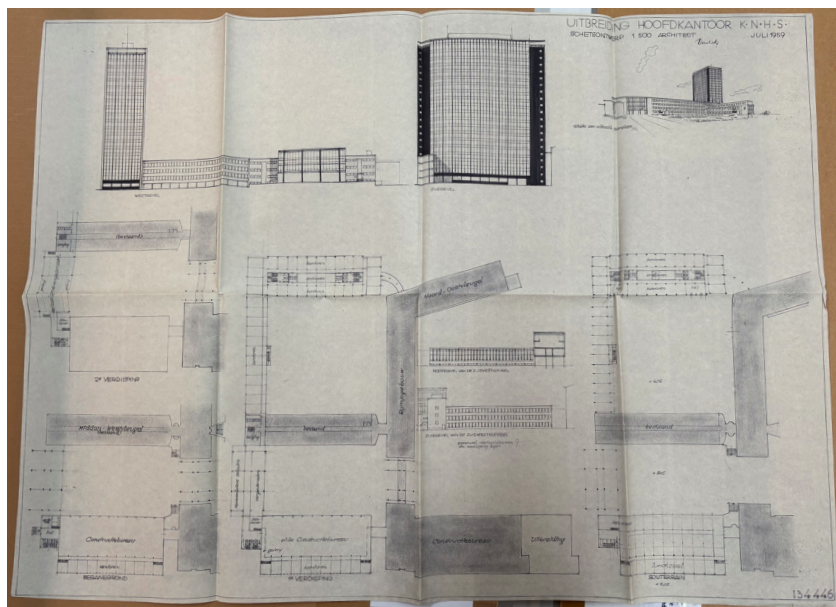
Representatie in het Ontwerp Dudok

In 1951 werden de eerste twee delen van het gebouw opgeleverd (afb. 12): het administratiekantoor met de geïntegreerde poort (rechts) en de lagere tekenzaal (links). De directie was voorlopig gehuisvest op de derde verdieping van het administratiekantoor. Pas vijf à zes jaar later werd het gebouw uitgebreid met de directievleugel en de achterliggende 'midden-west'-vleugel (zie afb. 11 voor het uitgevoerde schetsontwerp). Twee à drie jaar later ontwierp Dudok een grootschalige uitbreiding voor het hoofdkantoor (afb. 13). Dit plan voorzag in een vijftien verdiepingen hoge toren achter het oorspronkelijke gebouw, een tweede glazen poort in het verlengde van de originele poort en enkele andere bouwwerken. De reden achter dit ontwerp en waarom het uiteindelijk niet werd gerealiseerd, is onduidelijk. In plaats daarvan werd ervoor gekozen om twee identieke vleugels aan weerszijden van de 'midden-west'-vleugel te bouwen. In 1963 was het ontwerp voltooid. Tussen 1999 en 2001 werd het hoofdkantoor gerenoveerd en kreeg het de naam *Dudokhuis*.

Afbeelding 12. Versnel, J. (1951).
[Eerste twee opgeleverde delen van
het hoofdkantoor.] [Foto]. Het Nieuwe
Instituut.

Afbeelding 13. Dudok, W.M. (1959).
Uitbreiding Hoofdkantoor KNHS
[Schetsontwerp]. Het Nieuwe Instituut.

30. Tijen, W. van en Dudok, W. M. (1951). *Het Kantoorgebouw van de N.V. Hoogovens*. Forum 6(12), p. 333–349.

Het ontwerp werd destijds goed ontvangen. In 1951 gaf de gerenommeerde architect W. van Tijen in *Forum*³⁰ zijn mening over het gebouw:

“Bij het zien van een gebouw als dit, wordt men allereerst getroffen door het peil van vakmanschap dat in een dergelijk werk is bereikt. Nergens is aarzeling, nergens halfheid of onafheid. Exterieur en interieur spreken vanaf de gehele opzet tot in de kleinste details van een volkomen vakbeheersing.”

Toch plaatste hij ook een kritische kanttekening:

“Dudok heeft de grootindustrie, zoals zij thans is en functioneert, stellig voortreffelijk uitgebeeld, maar het resultaat blijft een uitbeelding van de mensen in dienst van de industrie, niet van de industrie in dienst van de mensen. Aan dit laatste zijn wij echter blijkbaar nog niet toe.”

31. Dudok, W. M. (24 december 1951). [Brief aan G. van Saane, Uitgever van *Forum*]. Het Nieuwe Instituut.

Dudok reageerde op deze opmerking met een brief aan *Forum*³¹:

“Ik zie de taak van de architect in dit geval zó, dat hij een zo redelijk mogelijke plaats moet scheppen voor de mens in dienst van de industrie, omdat hij alleen op deze wijze kan bijdragen aan het bouwen van een industrie in dienst van de mens.”

Deze opmerkingen laten zien dat er onder architecten een ideologie heerste waarin de industrie in dienst moest staan van de mens. Tegelijkertijd werd erkend dat dit een complexe opgave was en dat het hoofdkantoor van de Hoogovens dit nog niet wist te realiseren. Toch bevat het gebouw elementen die niet alleen de representatie van het bedrijf tonen, maar ook aandacht hebben voor de werknemer.

De poort van het hoofdkantoor

Poorten naar bedrijventerreinen waren niet ongebruikelijk; ze markeerden een duidelijke overgang van de normen en waarden van de buitenwereld naar die van het bedrijf. Het gedrag is anders zodra de poort gepasseerd wordt en het houdt ongewenste bezoekers buiten. De poort als kantoorgebouw kwam echter zelden voor, zeker niet op deze schaal. Dit kwam mede doordat het niet gebruikelijk was om het kantoorgebouw op het bedrijventerrein te situeren—iets wat pas later de norm werd³². Daarom is de poort van het Hoogovens-hoofdkantoor een interessant element om nader te onderzoeken

32. Meijel, L. van. (2013). *Kantoorgebouwen in Nederland 1945–2015: Cultuurhistorische en typologische quickscan*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

33. Tijen, W. van en Dudok, W. M. (1951). *Het Kantoorgebouw van de N.V. Hoogovens*. Forum 6(12), p. 333–349.

Dudok benoemde in het blad *Forum* van 1951 dat de poort van het hoofdkantoor het meest kenmerkende element in de conceptie van het gebouw is³³. Dit effect werd bereikt doordat de rest van het hoofdkantoor zo vlak mogelijk is gedetailleerd. De ramen zijn in het voorvlak van de gevel geplaatst en de tegels met voegen hebben weinig diepte. Bovendien zijn de binnenwanden van de poort bekleed met witte kalkstenen platen, die ook terugkomen in de directievleugel (afb. 14). Er is veel aandacht besteed aan de stalen belettering en kolommen, om het staalbedrijf zo goed mogelijk te vertegenwoordigen. Dudok vertelde in zijn uitleg over het gebouw: “De

34. Dudok, W.M. (1948). [Toelichting van Dudok over zijn voorlopig ontwerp] [Document]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO176M.80), Het Nieuwe Instituut.

Afbeelding 14. Versnel, J. (1951). [De poort kort na oplevering van het gebouw.] [Foto]. Het Nieuwe Instituut.

poort, met zijn machtige zuilen van roestvrij staal en zijn roestvrij stalen letteropschriften demonstreert in zijn detaillering alreeds op zin-rijke wijze de architectonische betekenis van het materiaal, waaraan Uw gehele bedrijf is gewijd: het staal.³⁴

35. Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken. (13 mei 1948). [Brief aan Dudok over de uitslag van de prijsvraag] [Brief]. Het Nieuwe Instituut.

De poort is monumentaal opgezet en dient als krachtig visueel element, in contrast met de sobere uitstraling van de rest van het gebouw. Deze opzet was een bewuste keuze van de directie van de Hoogovens om het bedrijf krachtig te representeren³⁵. De poort symboliseert niet alleen het bedrijf zelf, maar ook de medewerkers. Het toetreden tot een dergelijk bedrijf kon de werknemer een gevoel van trots geven. Door ook de poort het belangrijkste onderdeel van het hoofdkantoor te maken in plaats van de algemene entree, werd de arbeider als belangrijk geacht.

Daarnaast kan de poort worden gezien als een overgangspunt. Wanneer een werknemer de poort passeert, betreedt hij of zij een omsloten wereld van werk en staal. Bij het verlaten van het terrein symboliseert de poort het einde van de werkdag. Dit overgangsmoment helpt bij het afbakenen van de werkomgeving en draagt bij aan een psychologisch kader. Tevens fungeert de poort als een duidelijk oriëntatiepunt voor zowel werknemers als bezoekers van het terrein.

De poort had dus niet alleen een functionele waarde, maar speelde ook een symbolische rol. Het droeg bij aan de representatie van het bedrijf en de identificatie van de werknemer met het bedrijf.

Samenkomst tussen hersen- en handarbeid

Dudok hechtte veel aan het idee om de samenkomst tussen hersen- en handarbeider te tonen. Daarom wilde hij een beeldengroep boven de toegangspoort plaatsen, hij benoemde kort na de oplevering dan ook "ik had ook gaarne de poort bekroond gezien met een beeldengroep, symboliserend het samengaan van hersen- en handarbeid: een dergelijke bekroning moet er later stellig komen!"³⁶ (zie afb. 11 voor de bedoelde beeldengroep in het schetsontwerp). Dit toont dat Dudok geïnteresseerd

36. Tijen, W. van en Dudok, W. M. (1951). *Het Kantoorgebouw van de N.V. Hoogovens*. Forum 6(12), p. 333–349.

was in deze symbiose en het een belangrijk element vond voor het gebouw. Deze beeldengroep kwam later boven de entree van de directie te hangen (afb. 15). De symboliek van het beeld moest de saamhorigheid versterken tussen de werknemers.

Deze saamhorigheid werd ook versterkt door de tekenzaal naast de entreeweg te situeren. De grote raampartijen maakten de hersenarbeider openlijk zichtbaar voor bezoekers en handarbeiders. Dudok benoemde het belang van dit element, waarvan “de glaswanden een inzicht van buiten op dit licht-omsloten, veld van hersenarbeid toelaten.”³⁷. Naast de tekenzaal was de hersenarbeider ook duidelijk zichtbaar in de drie verdieping hoge glazen brug.

Al deze elementen samen droegen bij aan het versterken van de saamhorigheid tussen de verschillende arbeiders.

37. Tijen, W. van en Dudok, W. M. (1951). *Het Kantoorgebouw van de N.V. Hoogovens*. Forum 6(12), p. 333–349.

Afbeelding 15. (Foto genomen door auteur). [Beeldengroep boven de ingang van de directie.] [Foto].

Interieur en comfort

Dudok was er ook op gesteld om moderne technologie in het gebouw toe te passen, niet alleen om praktische redenen, maar ook omdat dit een bepaalde visie op vooruitgang vertegenwoordigde. Zo ontstond er tijdens de ontwerpfase enige onenigheid tussen Dudok en de directie, omdat — om een onbekende reden — de directie geen mechanische ventilatie wilde, Dudok liet grondig weten in een brief, waarom dit van belang was³⁸. Zo benoemde hij dat dit bijvoorbeeld tocht en te grote te openen raampuien zou voorkomen. Ook benoemde hij hoe deskundigen in de arbeidspychologie beweerden hoe zulke voorzieningen het welzijn én de productiviteit van werknemers verbeterden. Uiteindelijk was de directie overtuigd en hebben ze mechanische ventilatie toegepast wat bijvoorbeeld in het KLM-hoofdkantoor van Roosenburg niet was gebruikt, omdat het als overbodige luxe werd gezien³⁹. Hij was dus ingelezen in de moderne ontwikkelingen van de arbeidspychologie en zag het belang in van de

38. Dudok, W.M. (1 april 1949). [Brief van Dudok aan de directie over de voordelen van mechanische ventilatie.]. *Het Nieuwe Instituut*.

39. Hoogstraten, D. van. (2005). *Dirk Roosenburg, 1887-1962*. p. 141.

vertegenwoordiging van een modern mensbeeld.

40. Dudok, W.M. (24 maart 1949). [Brief van Dudok aan de directie over de voordelen van moderne kantoorarchitectuur]. Het Nieuwe Instituut.

Dudok had nog een keer onenigheid over de indeling van de kantoren. Hij benoemde in een brief dat de directie de werkruimtes te verdeeld had gemaakt, waardoor er groot verlies was van het aantal werknemers per lokaal⁴⁰. Hij wees hier op dat grote open ruimtes de moderne manier was van het indelen van kantoorgebouwen en dit de werkomstandigheden vergemakkelijkt. Verder waren de interieurs dus open gehouden en dus licht en luchtig, wat een bedompte sfeer van vroegere kantoorgebouwen tegenging. In zijn ontwerp komt een representatie naar voren van een moderne verhouding tussen mens en industrie, waarin technologie en ruimtegebruik niet slechts functioneel zijn, maar ook het welzijn van de werknemer vertegenwoordigd.

Conclusie

Dit onderzoek heeft zich gericht op kantoorarchitectuur in de wederopbouwperiode en stelt de vraag *hoe* de architectuur van kantoorgebouwen in de wederopbouwperiode zowel het bedrijf als de werknemer representeerde, met het Hoogovens-hoofdkantoor als casestudy.

De kantoorarchitectuur van de wederopbouw kan worden erkend als een architectuur van 'representatieve werkpaleizen'. Deze ontwikkeling was kort voor de oorlog al zichtbaar bij bijvoorbeeld ontwerpen van J.J.P. Oud en D. Roosenburg. In de prijsvraag voor het hoofdkantoor is te zien hoe de uitgenodigde architecten omgingen met het ontwerpen van een representatief én functioneel kantoorgebouw. Dudok ontwierp een gebouw waarin hij dit wist onder te brengen. Hierin vertegenwoordigde hij niet alleen het bedrijf, maar ook de werknemer – iets wat eerder als onbelangrijk werd geacht. Hij deed dit aan de hand van verschillende architectonische elementen die symbolisch de hiërarchie tussen de verschillende arbeiders bevestigden.

Het kantoorgebouw geeft een interessante blik op de ideologische visie die destijds heerste, maar nog niet volledig kon worden bereikt. Het is een gebouw waarin de architectuur niet alleen het bedrijf representeert, maar het ook ruimte biedt aan de werknemer.

Discussie

Het doel van deze tekst was om inzicht te geven in ontwikkelingen binnen de kantoorarchitectuur in de periode van de wederopbouw, met als casus het hoofdkantoor van de Hoogovens, ontworpen door W.M. Dudok. Door in te zoomen op een enkel gebouw is gekozen voor een kleinschalige benadering, die een beeld oplevert van hoe representatie en ideologie in deze periode vorm kregen.

De verwachting was dat de architectuur meer aandacht zou geven aan de werknemer. Uit de analyse blijkt echter dat de representatie voornamelijk het bedrijf diende en de werknemer grotendeels achterwege werd gelaten. Dit toont echter een interessant beeld van de tijdsgeest: er was een streven naar een industrie in dienst van de mens, maar dit werd nog niet volledig gerealiseerd. Het project laat daarmee zien hoe idealen en realisatie met elkaar konden botsen.

Door het gebruik van archiefmateriaal, dat nog nauwelijks was besproken in de bestaande literatuur, is er een bijdrage hieraan geleverd. Ook is er geprobeerd om het gebouw in een bredere context te plaatsen, iets wat hiervoor beperkt is gebleven. Hoewel dit op zichzelf geen radicaal nieuwe bijdrage levert, opent het wel mogelijkheden naar nieuwe vragen en benaderingen binnen het onderzoek naar representatie in kantoorarchitectuur.

Een restrictie van dit onderzoek was het ontbreken van toegang tot het bedrijfsarchief van de Hoogovens. Het is onduidelijk welke aanvullende informatie daar beschikbaar is over de prijsvraag en het uiteindelijke ontwerp. Dit archief zou het mogelijk kunnen maken om de intenties van de architecten en de directie beter te leren kennen, wat de interpretatie van het gebouw zou kunnen versterken.

Voor vervolgonderzoek zou het interessant kunnen zijn om representatie in kantoorarchitectuur breder te analyseren, om dit thema breder te belichten. Ook zou een vergelijkend onderzoek met andere hoofdkantoren nieuwe inzichten kunnen bieden in hoeverre de architectuur bijdroeg aan representatie.

Bibliografie

Primaire bronnen

[archief]. (1948-1951, 1958-1959, 1963). *Administratiegebouw Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken met uitbreidingen (Velsen), 1948-1951, 1958-1959, 1963*. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO.110280589), Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Nederland.

Dudok, W.M. (1948). [Toelichting van Dudok over zijn voorlopig ontwerp]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO176M.80), Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Nederland.

Dudok, W.M. (24 maart 1949). [Brief van Dudok aan de directie over de voordelen van moderne kantoorarchitectuur]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO176M.80), Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Nederland.

Dudok, W.M. (1 april 1949). [Brief van Dudok aan de directie over de voordelen van mechanische ventilatie.]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO176M.80), Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Nederland.

Dudok, W. M. (24 december 1951). [Brief aan G. van Saane, Uitgever van Forum]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO176M.80), Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Nederland.

Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken. (13 mei 1948). [Brief aan Dudok over de uitslag van de prijsvraag] [Brief]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO176M.80), Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Nederland.

Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken. (15 mei 1948). *Ontwerp Hoofdkantoor* [Brief]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO176M.80), Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Nederland.

Dit is een brief van de directie over de uitslag van de prijsvraag, hierin worden alle ontwerpen besproken (met uitzondering van A.H. Van Rood) en wat sterk en minder sterk werd geacht.

Oud, J.J.P. (1948). [Document: Toelichting van Oud over zijn voorlopig ontwerp]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO176M.80), Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Nederland.

Rood, A.H. van. (1948). [Document: Toelichting van Van Rood over zijn voorlopig ontwerp]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO176M.80), Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Nederland.

Roosenburg, D. (1948). [Document: Toelichting van Roosenburg over zijn voorlopig ontwerp]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO176M.80), Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Nederland.

Zwiers, H.T. (1948). [Document: Toelichting van Zwiers over zijn voorlopig ontwerp]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO176M.80), Het Nieuwe Instituut Rotterdam, Nederland.

n.b. (29 april 1948). [Rapport van adviseur over de ontwerpschetsen] [Rapport].
Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO176M.80), Het Nieuwe Instituut Rotterdam,
Nederland.

Secundaire bronnen

Bergeijk, H. van. (2001). *W.M. Dudok: Componist van architectuur*. 010
Uitgeverij.

Bosma, K., & Wagenaar, C. (1995). *Een geruisloze doorbraak: De geschiedenis
van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*.
NAi Uitgevers.

Hoogstraten, D. van. (2005). *Dirk Roosenburg, 1887-1962*. Uitgeverij 010.

Hoogstraten, D. van, & Vries, B. de. (2013). *Monumenten van de wederopbouw
Nederland 1940–1965: Opbouw en optimisme*. nai010 uitgevers.

Jager, J. de, & Someren, W. van. (1950). *Hoofdkantoor Hoogovens*. Forum,
5(10), 388–395.

Kentie-Partners architecten. (z.d.). *Bloomingdale Bloemendaal*. Geraadpleegd
op 20 maart 2025, van <https://www.kentie-partners.nl/project/bloomingdale/>

Meijel, L. van. (2013). *Kantoorgebouwen in Nederland 1945–2015:
Cultuurhistorische en typologische quickscan*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,
Nationaal Programma Herbestemming.

Nieuwe Instituut Collectieplatform. (z.d.). *Rood, Albert Hendrick van*. Het
Nieuwe Instituut. Geraadpleegd op 20 maart 2025, van [https://collectie.nieuweinstituut.
nl/detail/people/12745?lang=nl](https://collectie.nieuweinstituut.nl/detail/people/12745?lang=nl)

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (z.d.). *Wederopbouwmonumenten*.
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Geraadpleegd op 20 maart 2025, van
<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/wederopbouw/wederopbouwmonumenten>

Staal, G. (1987). *Bouwheer & meester: De architectuur van kantoorgebouwen*.
Uitgeverij 010.

Taverne, E., & Broekhuizen, D. (1995). *Het Shell-gebouw van J. J. P. Oud:
Ontwerp en receptie*. NAI Uitgevers.

Taverne, E., et al. (2001). *J.J.P. Oud: Poëtisch functionalist, 1890–1963:
Compleet werk*. NAI Uitgevers.

Tijen, W. van. & Dudok, W. M. (1951). *Het Kantoorgebouw van de N.V.
Hoogovens*. Forum 6(12), p. 333–349.

Voerman, L., & Baan, I. (2019). *Wonderlijkheden: Willem Marinus Dudok:
Netwerken & inspiratiebronnen*. Verloren.

Afbeeldingen

Dudok, W.M. (1947-1948) *Prijsvraagontwerp Kantoor Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken (IJmuiden)* [Schetsontwerp]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO_176FG.28-1a), Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Nederland.

Dudok, W.M. (1959). *Uitbreiding Hoofdkantoor KNHS* [Schetsontwerp]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO.176M.80), Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Nederland.

Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken. (ca. 1947). [Schema, laten maken door de directie voor de prijsvraag] [Schema]. Forum, 5(10).

Oud, J.J.P. (1947-1948). *Prijsvraagontwerp Kantoor Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken (IJmuiden)* [Schetsontwerp]. Oud, J.J.P., (Jacobus Johannes Pieter) (OUDJ.110276380), Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Nederland.

Roosenburg, D. (ca. 1947). [Schetsontwerp Roosenburg voor het Hoogovens-hoofdkantoor] [Schetsontwerp]. Forum, 5(10).

Sluijter, J. (z.d.). [HAV kantoorgebouw ontworpen door W.M. Dudok] [Foto]. Geraadpleegd op 28 maart 2025, van <https://dudok.org/1935/09/24/hav-bank-schiedam-1933-1935-1952/>

Valentijn, D. (2010/2011). [Voormalig KLM-Hoofdkantoor ontworpen door D. Roosenburg] [Foto]. Monumentenzorg Den Haag. Geraadpleegd op 6 april 2025, van <https://monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/plesmanweg-1-tm-6>

Versnel, J. (1951). [De poort kort na oplevering van het gebouw.] [Foto]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO_176FM.72), Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Nederland.

Versnel, J. (1951). [Eerste twee opgeleverde delen van het hoofdkantoor.] [Foto]. Dudok, W.M. (Willem Marinus) (DUDO_176FM.72-11a.), Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Nederland.

Wal, A. J. van der. (2002–2006). *Overzicht voorzijde poort in het hoofdgebouw* [Foto]. Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Geraadpleegd op 20 maart 2025, van <https://rijksmonumenten.nl/monument/530948/koninklijke-hoogovens/velsen-noord/#&gid=1&pid=1>

Zwiers, H.T. (ca. 1947). [Schetsontwerp Zwiers voor het Hoogovens-hoofdkantoor] [Schetsontwerp]. Forum, 5(10).

n.b. (ca. 1950). *Voormalig hoofdkantoor van de Bataafse Import Maatschappij* [Foto]. Monumentenzorg Den Haag. Geraadpleegd op 6 april 2025, van <https://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/wassenaarseweg-80>

n.b. (ca. 1960). *Hoofdkantoor Provinciaal Electriciteitsbedrijf van Noord-Holland, begin jaren 1960* [Foto]. Bloomingdale. Geraadpleegd op 8 april 2025, van <https://bloomingdale.nl/geschiedenis-pen-gebouw/>

n.b. (z.d.). [Elektrische centrale in Velsen, ontworpen door A.H. van Rood]
[Foto]. Tentoonstellingsraad (TENT.110337665), Het Nieuwe Instituut, Rotterdam,
Nederland.